

Ο επιστημονικός στοχασμός και η συμβολή του στην ανανέωση της κοινωνικής σκέψης κατά την περίοδο του «Νεοελληνικού Διαφωτισμού».

Λέγεται ότι μία μόνο φορά είδαν τον Νεύτωνα να γελάει, και μάλιστα ειρωνικά, όταν τον ρώτησαν ποια χρησιμότητα για τον άνθρωπο και την κοινωνία βλέπει στα «Στοιχεία» του Ευκλείδη. Γνωστό είναι επίσης το απόφθεγμα του Fr. Bacon ότι «η γνώση είναι δύναμη», δύναμη κοινωνική προσθέτουμε εμείς.

Δύο απόψεις δύο μεγάλων ανθρώπων του πνεύματος, ενός επιστήμονα (φιλόσοφου) κι ενός φιλόσοφου (επιστήμονα), που εκφράζουν, ταυτόσημα και οι δύο, τη σχέση επιστήμης και κοινωνίας, το ρόλο, τη συμβολή της επιστήμης στην πρόοδο γενικά της κοινωνίας.

Κάθε νέα επιστημονική γνώση προβάλλει μέσα από δεδομένα κοινωνικά πλαίσια, τα οποία αργά ή γρήγορα θα προσπαθήσει να σπάσει, μετουσιώνεται σε πράξη χάρη σε κάποια βούληση, βούληση κοινωνική, που της δημιουργεί και τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την υπέρβασή της. Στο ίδιο αυτό πλαίσιο και ο επιστήμονας, ο εκφραστής αλλά και δημιουργός, ο εκλαϊκευτής έστω, αυτής της νέας γνώσης, όσο κι αν θεωρεί πως οι δεσμοί κοινωνικής του ενσωμάτωσης είναι χλιαροί, όσο κι αν νομίζει ότι βρίσκεται έξω από τα δεδομένα κοινωνικά πλαίσια, λειτουργεί μέσα σε αυτά, παίζει εξ αντικειμένου ρόλο κοινωνικό· αποτελεί όχι μόνο στοιχείο αλλά και παράγοντα κοινωνικό. Εδώ πρέπει ν' αναζητήσουμε και την κοινωνική «ανταπόκριση», η οποία, όπως μαρτυρεί η παγκόσμια αλλά και η επιμέρους ελληνική ιστορία, είναι συχνά, σε πρώτη τουλάχιστον φάση, αρνητική, συντηρητική. Οι νέες επιστημονικές, αλλά και οι κοινωνικές κυρίως αντιλήψεις, οι ιδέες που επιχειρούν να ανοίξουν νέους ορίζοντες σκέψης, προσκρούουν πολλές φορές σε πολυποικίλα εμπόδια, συχνά ανυπέρβλητα. «Το ανθρώπινο γένος», έλεγε ο Βολταίρος, «είναι φτιαγμένο έτσι ώστε αυτοί που βαδίζουν σε δρόμο πεπατημένο να λιθοβολούν πάντα εκείνους που δείχνουν έναν καινούριο δρόμο», ενώ με παραπλήσια λόγια διατυπώνει την ίδια ιδέα και ο δικός μας, ο Δανιήλ Φιλιππίδης, σύγχρονος την ίδια ιδέα και ο δικός μας, ο Δανιήλ

Ο Γιάννης Καράς είναι Διδάκτωρ Φιλοσοφίας, Ιστορικός της Επιστήμης στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Φιλιππίδης, σύγχρονος, αν και λίγο νεότερος του Βολταίρου: «Όταν θέλη τινάς να εύγη από την πεπατημένην, προσκόπτει πολλαίς φοραίς... τέτοια είναι η κατάσταση των ανθρώπων... ποιος είπε πρώτος μίαν μεγάλην αλήθειαν και δεν εμισήθη από τους συγχρόνους του... Πόσοι δεν εκατατρέχθησαν με το να ηθέλησαν να κάμουν χρήσιν του λογικού τους».

Οι κατατρεγμοί, τους οποίους υπέστησαν για τις γενικότερες επιστημονικές αλλά και κοινωνικές τους αντιλήψεις, ακριβώς επειδή «ηθέλησαν να κάμουν χρήσιν του λογικού τους», οι Μεθόδιος Ανθρακίτης, Βενιαμίν Λέσβιος, Ευγένιος Βούλγαρις, Στέφανος Δούγκας και λίγο αργότερα ο Θεόφιλος Καΐρης – για να περιοριστούμε σε μερικά μόνον ενδεικτικά παραδείγματα γνωστών λογίων της εποχής –, είναι γνωστοί και δε χρειάζεται να επεκταθούμε περισσότερο.

Είναι η περίοδος κατά την οποία οι Έλληνες λόγιοι, έρχονται, άμεσα είτε έμμεσα, σ' επαφή με την ευρωπαϊκή επιστημονική και φιλοσοφική σκέψη, κι επιχειρούν να μεταφέρουν, ο καθένας στο χώρο όπου κινείται, το πνεύμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, τον απαλλαγμένο από προλήψεις στοχασμό, συμβάλλοντας συνειδητά – και παρά τις έντονες συχνά αντιδράσεις εκ μέρους των συντηρητικών κύκλων της εποχής – στην ανανέωση της νεοελληνικής σκέψης, στη διαμόρφωση νέων αντιλήψεων και νοοτροπιών, στη διαμόρφωση μιας νέας πνευματικής συνείδησης.

Γίνεται συνεχώς εντονότερη τώρα η αίσθηση, κυρίως στους κύκλους των πνευματικών ανθρώπων, ότι οι γνώσεις που διοχετεύονταν μέχρι τότε μέσω των όποιων βιβλίων και σχολειών, καθώς και οι λύσεις που προτεινόταν σε αυτά, δεν μπορούσαν πια να ικανοποιήσουν τη (νέα) σχέση του ανθρώπου απέναντι στη φύση, ότι οι μέχρι τότε γνώσεις δεν αρκούσαν πλέον για την επίλυση των νέων προβληματισμών που η παραγωγή, οι νέες απαιτήσεις έθεταν επί τάπητος. Ο άνθρωπος αναζητά τώρα τη γνώση, μια νέα γνώση, όχι μια αφηρημένη αλλά συγκεκριμένη, πρακτική γνώση, μια *scientia activa, operativa*, για να θυμηθούμε και λίγο τον Bacon, μια γνώση που να κάνει τον άνθρωπο κύριο της φύσης, όπως έλεγε κι ο Descartes.

Για τον πνευματικό άνθρωπο του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα, ο κόσμος φαίνεται, ως ένα βαθμό, ασύμμετρος σε σχέση με τον κόσμο κι αυτών ακόμη των παιδικών του χρόνων. Αλλάζει τώρα η οπτική της θεώρησης των πραγμάτων. Νέα και τα όργανα μελέτης. Με αποτέλεσμα ο άνθρωπος να βλέπει διαφορετικά πράγματα, κοιτάζοντας τα ίδια αντικείμενα.

Η νέα θέση του ελεύθερου από τα δεσμά κάθε πνευματικής καταπίεσης επιστήμονα, τον οποίον οι Έλληνες λόγιοι γνωρίζουν στις περιδιαβάσεις τους στον ευρωπαϊκό χώρο, η γνωριμία τους, όχι μόνο με τους ανθρώπους, αλλά και με τη σκέψη του χώρου αυτού, δημιουργούν, με αυξανόμενη ένταση, νέους συνεχώς προβληματισμούς όσον αφορά στις δυνατότητες αλλά και τον χαρακτήρα της διαδικασίας της επιστημονικοφιλοσοφικής και κοινωνικής σκέψης, τις μεθόδους και κυρίως την ανάγκη διάδοσης των νέων αυτών γνώσεων. Γι' αυτό και προ-

σπαθούν, με κάθε μέσον που έχουν στη διάθεσή τους, με τα γνωστικά εργαλεία που η σύγχρονη Ευρώπη και η δημιουργική αξιοποίηση της προγονικής κληρονομιάς τους προσφέρουν, ν' αφυπνίσουν τα πνεύματα, ν' αναμορφώσουν την εποχή τους μέσα από ένα συνεχές διασταύρωμα της ελληνικής σκέψης με τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό. Κατέχονται από πνεύμα αισιοδοξίας για τις εξελικτικές δυνάμεις του ατόμου και της κοινωνίας, από πνεύμα ελευθεροφροσύνης, από την εμμονή στην ιδέα της προόδου και της υπεροχής του ορθού λόγου, που τον θεωρούν ισχυρότερο από οποιαδήποτε παράδοση, και ακόμη περισσότερο από τη στείρα, άκριτη αντιγραφή της προγονικής κληρονομιάς, την τυφλή προσκόλληση στο παραδοσιακό πνεύμα. Δίνουν στην παράδοση έννοια δυναμική και όχι στατική χαρακτηριστικά δυναμικό, δημιουργικό και όχι στατικό.

Η κλειστή, στατική γνώση των παρελθόντων αιώνων μετατρέπεται τώρα σε ανοικτή, δυναμική γνώση που συνδυάζει διαλεκτικά τα στοιχεία της εμπειρίας και προσφέρει στη σκέψη τα στοιχεία της εξέλιξης, της προόδου. Η γνώση (της φύσης) και η αυτογνωσία (σε επίπεδο κοινωνικό) θεωρούνται τώρα αποτέλεσμα ενεργούς δράσης.

Το έχουμε τονίσει και με άλλη ευκαιρία¹: Η δημιουργική μελέτη του ιστορικού παρελθόντος, η ιστορική μνήμη, όχι ως ανάμνηση, αλλά ως πίστη, εμπιστοσύνη στις δυνάμεις του ατόμου να δημιουργήσει έργα που να εναρμονίζονται με την ιστορική παράδοση, βοηθάει παράλληλα το άτομο, τους λαούς – το σχήμα πρέπει να το δούμε σε στενή διαλεκτική συνάρτηση – ν' απαγκιστρωθούν από τα δεσμευτικά στοιχεία του παρελθόντος και να προχωρήσουν σε νέες δημιουργικές συνθέσεις, όπου τα βιώσιμα στοιχεία του παρελθόντος συγκροτούν αρμονικές συζεύξεις με τα ενεργά στοιχεία του παρόντος, δημιουργούν μια αδιάρρηκτη ενότητα μέσα στην ποικιλομορφία της ιστορικής ανέλιξης.

Ένα ακόμη, όχι ελάσσονος σημασίας, στοιχείο για τη μελέτη της συμβολής του επιστημονικού στοχασμού στην ανανέωση της κοινωνικής σκέψης της εποχής εκείνης, αποτελεί το γεγονός ότι ακριβώς συνεπεία της ευρύτερης συνεχώς διάδοσης των νέων επιστημονικών ιδεών, και ιδίως των φυσικών-θετικών επιστημών, της διείσδυσης των ιδεών του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, αρχίζουν ν' ανυψώνονται τώρα με περισσότερη συνεχώς σαφήνεια διαχωριστικά τείχη μεταξύ πίστης και ορθού, επιστημονικού λόγου, μεταξύ θρησκευτικής πίστης και επιστημονικής-φιλοσοφικής γνώσης. Γράφει ο Στέφανος Δούγκας σ' ένα εξαιρετο έργο του φυσικής φιλοσοφίας (*Εξέτασις της Φύσεως*), που δυστυχώς έχει παραμείνει χειρόγραφο: «Εάν τις τας [μέχρι τούδε] διδασκαλίας μη περαιτέρω παραβαλή αυτοίς τοις πράγμασιν, ων η γνώσις απαιτείται, και εξετάσει συμφωνούσιν αυτοίς τα λεγόμενα, η μη, η έκδοσή της διδασκαλίας ουκ έστι γνώσις, αλλά πίστις ψιλή»,

1. Βλέπε: Γιάννης Καράς, *Οι Θετικές Επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15ος-19ος αι.)*, Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος 1991. Εδώ και η γενικότερη βιβλιογραφία.

προσθέτοντας ότι το πνεύμα του ανθρώπου αυτού, που έτσι πιστεύει, είναι «δούλον και ουκ ελεύθερον».

Οι Έλληνες λόγιοι της περιόδου αυτής, κάνουν μια προσπάθεια να μελετήσουν τη φύση, το φυσικό κόσμο, αλλά και αυτή την κοινωνία, έτσι όπως είναι χωρίς υπερβατικές επεμβάσεις, στη βάση των στοιχείων που τους προσφέρουν οι επιστήμες και η τεχνική. Αρχίζουν να διερευνούν τις αιτίες και τις αρχές των όντων γιατί πιστεύουν πως η γνώση των φυσικών, αλλά και των κοινωνικών φαινομένων είναι αδύνατη χωρίς την ανίχνευση των αιτίων και των αρχών. Καλλιεργούν τη διαφοροποίηση των επιστημών, προσπαθώντας να προχωρήσουν, μέσα από το δρόμο της επιστήμης, στη δημιουργία νέων συνθέσεων. Μελετούν τις επιμέρους επιστήμες σε στενή αλληλεξάρτηση και αλληλεπίδραση και με καταφανή την προσπάθεια να θεμελιώσουν, ιστορικά και επιστημονικά, μια νέα εξελικτική θεωρία για τη φύση και την κοινωνία. Μπορούμε να ισχυρισθούμε, χωρίς τον κίνδυνο της υπερβολής, ότι η έρευνα της φύσης, ή μάλλον το πώς πρέπει να διερευνούμε τα μυστικά της φύσης, οδήγησαν τους λογίους του προεπαναστατικού αιώνα στην αναζήτηση του νέου επιστημονικού πνεύματος, ακόμη και σε αυτή τη φιλοσοφία, την οποία, γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, δεν την αντιμετωπίζουν ως θεωρία αλλά ως συγκεκριμένη πρακτική δραστηριότητα για την ανίχνευση και μελέτη των μυστικών της φύσης, αλλά και αυτού του κοινωνικού περιγύρου, των κοινωνικών δομών, συμβάλλοντας, αν και ως ένα βαθμό ασύνειδα, στη δημιουργία μιας νέας κοινωνικής συνείδησης, μιας νέας κοινωνικής δυναμικής. Είναι αντίπαλοι σε κάθε περιορισμό στην παιδεία και στην έρευνα, στη διάδοση των επιστημονικών γνώσεων, στην ελεύθερη ανάπτυξη και συνεχή εκσυγχρονισμό της σκέψης, που τη θέλουν κριτική προς κάθε κατεύθυνση. Είναι, τέλος, κήρυκες ενός δημοκρατικού ιδανικού της γνώσης, ενός ιδανικού που αποδίδει τεράστια σημασία στον κοινωνικό ρόλο της επιστήμης, της παιδείας, της εκπαίδευσης ειδικότερα. Πιστεύουν ότι κι αυτή η ευδαιμονία του ανθρώπου αποτελεί συνάρτηση του νέου επιστημονικού πνεύματος, εξαρτάται από την καταπολέμηση των προλήψεων και των δεισιδαιμονιών (σκοπό του βιβλίου του *Αληθής Ευδαιμονία*, Βιέννη 1791, ο Αθανάσιος Ψαλίδας θεωρεί «την ανατροπή των προλήψεων»).

Ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης της επιστημονικής σκέψης, της στενότερης συνεχώς σύνδεσής της με τις πρακτικές καθημερινές ανάγκες της ζωής, κι αυτή η ίδια η φιλοσοφία αρχίζει τώρα να σπάει το κέλυφος της μεταφυσικής, ν' αποκτά ένα συγκεκριμένο κοινωνικό χαρακτήρα, ν' αγκαλιάζει, σύμφωνα με έκφραση του Αδαμάντιου Κοραή, «όλην την περιοχὴν της ανθρωπίνης παιδείσεως, ἴγουν την θεωρίαν και πράξιν όλων ομού των χρησίμων εις τον ανθρωπινον βίον».

Μερικά παραδείγματα, πρόχειρα παρμένα από κείμενα της εποχής, θεωρούμε ότι επιβεβαιώνουν και επαληθεύουν τον ισχυρισμό αυτόν. Ο Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, δάσκαλος των επιστημών, εκδότης βιβλίων μαθηματικών και φυ-

σικής, οπαδός της πρακτικής φιλοσοφίας, δίνει στην αναζήτηση του ορθού λόγου χαρακτήρα όχι θεωρητικό, ιδεατό, ενός λογίου του γραφείου, ξεκομμένου από το κοινωνικό σύνολο, αλλά καθαρά ενεργητικό, μετοχικό, κοινωνικό. «Οι προτάσεις νοώ, γινώσκω», στις οποίες, όπως γράφει ο ίδιος, περιέχεται «όλης της φιλοσοφίας η έκτασις», θα πουν «ορμώ προς πράξιν με σκοπόν την ευδαιμονίαν του ανθρώπου». Γι' αυτό και «καμμία γνώσις αληθινή δεν εμπορεί να νομισθῆ περιττή εις τον άνθρωπον», περιττή και μη εφαρμόσιμη «εις τον κοινωνικόν βίον». Ο Βενιαμίν Λέσβιος, δάσκαλος κι αυτός των επιστημών, συγγραφέας κι αυτός έργων μαθηματικών και φυσικής, υπογραμμίζει το ασυμβίβαστο της κοινωνικής καταπίεσης, της τυραννίας, με τη φιλοσοφική παιδεία, και τούτο «διότι η γνώσις συνδέει προς αλλήλους τους ανθρώπους, το οποίον είναι ασύμφωρον εις την τυραννίδα», ενώ ο Αδ. Κοραής, θεωρεί ότι «η φιλοσοφία είναι... γνώσις των αληθώς συμφερόντων εις την ευδαιμονίαν του λαού».

Δημιουργούνται τώρα, κατά τον προεπαναστατικό αιώνα, τα γνωστικά εκείνα απολύτως αναγκαία επιστημονικοφιλοσοφικά εργαλεία για τη διασκέδαση της σύγχυσης μεταξύ ορθολογικού-εμπειρικού και υπερβατικού, αντιστρέφοντας, στη δυναμική του πορεία, τους όρους υπέρ του πρώτου, που σιγά σιγά αρχίζει να κλονίζει τα θεμέλια της υπερβατικής υπεροψίας, τόσο στον τομέα της επιστημονικοφιλοσοφικής όσο και της κοινωνικής σχέσης.

Το ιδανικό περιεχόμενο του κόσμου, τη βαθύτερη ουσία της ζωής, ο άνθρωπος δεν την αναζητά τώρα – τουλάχιστον στον ίδιο βαθμό όσο στο παρελθόν – σε υπερκόσμια, υπερβατικά σχήματα, αλλά στην ίδια τη ζωντανή πραγματικότητα, μελετώντας επαγωγικά, με τα μέσα της επιστημονικής έρευνας και της φιλοσοφικής αφαιρέσης, το «ένυλο είδος» στην ιστορική του διαδρομή.

Η διάδοση ειδικότερα, κατά την περίοδο αυτή, της νευτώνειας φυσικής, η αντίληψη ότι ολόκληρο το Σύμπαν διέπεται από τους ίδιους φυσικούς νόμους, η αποδοχή, από ευρύτερα συνεχώς στρώματα λογίων και μη, του ηλιοκεντρικού συστήματος που κλόνισε τα θεμέλια του ανθρωποκεντρικού γεωκεντρισμού, θέτοντας εκ παραλλήλου και το ερώτημα, ερώτημα όχι μόνο γνωσιολογικό, της ύπαρξης ζώντων οργανισμών σε άλλους πλανήτες, η έκδοση βιβλίων που, πάλι κατά την έκφραση του Αδ. Κοραή, αναζητούσαν «την αληθή αιτίαν των δυστυχημάτων του λαού», όλα αυτά επιβεβαίωσαν τη στενή συνάφεια και αλληλεξάρτηση της ανθρώπινης ύπαρξης από τον αισθητό-υλικό κόσμο, την ενότητα του ανθρώπου με το φυσικό του περιβάλλον. Η σκέψη, η επιστημονική σκέψη, «παρίσταται τώρα ως πρώτη κοινωνική δύναμις και όλα καθίστανται αμφίβολα και προβληματικά ενώπιόν της» (Παναγιώτης Καλλιγιάς).

Ο άνθρωπος άρχισε να βλέπει τον ίδιο τον εαυτόν του, αλλά και γενικότερα τον κόσμο που τον περιβάλλει, από τη θέση του δημιουργού και όχι της δημιουργίας, της άβουλης μονάδας της υποταγμένης σε άγνωστους και ανεξάρτητους από αυτόν νόμους, γεγονός το οποίο είχε όχι μόνο γνωσιολογικές αλλά και έντονες κοινωνιολογικές προεκτάσεις, ενισχύοντας τη θέση του ατόμου ως οντολογι-

κή αλλά και κοινωνική μονάδα. Τίθεται τώρα σε συζήτηση η θέση του ατόμου μέσα στη φύση και στην κοινωνία, διαμορφώνεται τώρα μια νέα, στενή σχέση κοινωνικής και ατομικής συνείδησης, κοινωνικού και ατομικού Είναι.

Αντιλαμβανόμενος τη δύναμή του απέναντι στη φύση, ο άνθρωπος της περιόδου του «Διαφωτισμού» διαμορφώνει μια νέα αντίληψη για τον ίδιο τον εαυτόν του ως κοινωνική μονάδα, ως παράγοντα κοινωνικό, ως δύναμη κοινωνική αρχίζει να βλέπει με διαφορετικό τώρα πλέον μάτι όχι μόνον τη φύση που τον περιβάλλει αλλά και αυτή την ίδια την κοινωνία.

Ενδεικτική της νέας κατάστασης πνευμάτων είναι και η αντίληψη, καθαρά κοινωνικού αυτή περιεχομένου, η οποία στη βάση της έχει – σύμφωνα με τη διδασκαλία του γαλλικού Διαφωτισμού – τον άνθρωπο, τον «φυσικό άνθρωπο», κάτοικο ενός κοινού και ανεξιχνίαστου ακόμη γεωγραφικού χώρου, τον οποίο καλείται ν' αξιοποιήσει προς όφελός του και συνεπώς είναι ανάγκη, επιτακτική, να τον γνωρίσει. Σε κείμενα λογίων της εποχής, κυρίως δασκάλων-συγγραφέων των θετικών επιστημών, συναντούμε την εικόνα του κόσμου ως μία «μεγάλη πόλη του ανθρώπου», «μία οίκηση κοινή», μέσα σ' έναν «πολυόροφο και πολυάνθρωπο οίκο» όπου ο άνθρωπος, γενικά, είναι ο ίδιος σε όλα τα μέρη και έθνη της γης, «όμοιος τοις λοιποίς καθ' όλα τα μέλη του σώματος, διαφέρει όμως ως προς το χρώμα και ως προς το εξωτερικόν σχήμα του σώματός του, εξιστάμενος των λοιπών εθνών εξ αιτίας της διαφοράς του κλίματος εις το οποίον κατοικεί, της διαίτης, και άλλων τινών περιστατικών τα οποία ενεργούσιν εις το σώμα του» (Ανθιμος Γαζής, δάσκαλος κι αυτός των επιστημών).

Μια αντίληψη καθαρά δημοκρατική, που μας δίνει και το στίγμα της παρουσίας των ανθρώπων του πνεύματος στη διαμόρφωση των νέων κοινωνικών αντιλήψεων, μιας νέας κοινωνικής συνείδησης.

Στο ίδιο αυτό πλαίσιο εντάσσουμε και τις διάχυτες μεταξύ των περισσοτέρων λογίων της εποχής, αντιλήψεις για την καθιέρωση της απλής γλώσσας, της γλώσσας που καταλαβαίνει ο λαός, για τη συγγραφή των βιβλίων στην ομιλουμένη γλώσσα της εποχής, για την παράδοση των μαθημάτων, όπως έλεγε και ο Αδ. Κοραής, «με βιβλία γραμμένα εις την κοινήν γλώσσαν», στη γλώσσα «την οποίαν λαλεί ο λαός» και «την οποίαν εθηλάσαμεν με το μητρικόν γάλα» και τούτο γιατί, όπως ο ίδιος προσθέτει, «η γλώσσα είναι δημοκρατικόν πράγμα, είναι κτήμα όλου του έθνους..

Συγκρατούμε επίσης εδώ την απαίτηση του Αδ. Κοραή, αλλά και του Ρήγα Φεραίου – απαίτηση στην οποία δε μπορούμε να μην αναγνωρίσουμε την επίδραση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης και του γαλλικού Διαφωτισμού – για την ίδρυση σε όλα τα χωριά «κοινών των γραμμάτων σχολείων» όπου η εκπαίδευση να είναι όχι μόνο δωρεάν αλλά και υποχρεωτική, και όπως σε κάθε πόλη, εκτός από τα κοινά αυτά σχολεία, ιδρυθούν «σχολεία των επιστημών», όπου τα μαθήματα να παραδίδονται «απαράλλάτως ως εις τα ευνομούμενα της Ευρώπης έθνη». Και ο μεγάλος του Γένους δάσκαλος, ο άνθρωπος που έδωσε έντονα το

παρόν του στη διαμόρφωση των νέων αντιλήψεων για την παιδεία γενικά, αλλά και ιδιαίτερα στην επιστημονική σκέψη της εποχής του «Νεοελληνικού Διαφωτισμού», προχωρά πολύ πέρα από τα καθιερωμένα. «Έθνος φωτισμένον», γράφει, «δεν ημπορεί να ονομασθή το έθνος εκείνον, εις το οποίον ευρίσκονται διακόσιοι ή τριακόσιοι σοφώτατοι άνδρες, από δε τους λοιπούς οι περισσότεροι δεν γνωρίζουν μήτε να γράψωσι μίαν επιστολήν. Η πατρίς δεν πρέπει να γίνεται μήτηρ των αρχοντοπούλων και μητριά των πτωχοπούλων».

Η ανάπτυξη του επιστημονικού στοχασμού, η διάδοση, σε ευρύτερα συνεχώς στρώματα, και πέραν των λογίων, των νέων επιστημονικών ιδεών, επέδρασε σε μεγάλο βαθμό στην ανανέωση των κοινωνικών ιδεών, στη διαμόρφωση νέων κοινωνικών αντιλήψεων, σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής.

Η ιδέα λ.χ. της ισότητας μεταξύ όλων των πολιτών, ως ιδέα αδιαχώριστη από την ίδια τη φύση του ανθρώπου, ιδέα που ηλέκτριζε τα ευρωπαϊκά επαναστατικά κινήματα της εποχής, άσκησε σοβαρή απήχηση και στο έργο, στη σκέψη των κορυφαίων του «Νεοελληνικού Διαφωτισμού», ιδίως μεταξύ εκείνων που ασχολήθηκαν (και) με τις θετικές επιστήμες. «Όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι και όλοι έχουν το φυσικόν δίκαιον της ισότητος», γράφει ο δάσκαλος αλλά και συγγραφέας έργων φυσικής Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος και ο Κ. Μ. Κούμας συμπληρώνει: «Πάντες οι πολίται είναι ίσοι, καθότι έχουνσιν όλοι ίσον δικαίωμα να προστατεύονται από τους νόμους». Ενώ ο βαθιά φιλελεύθερος Θεόφιλος Καϊρης, δάσκαλος κι αυτός των επιστημών, καταδικάζει το άδικο εκείνο καθεστώς (θύμα του οποίου υπήρξε κι αυτός ο ίδιος) όπου «ο ισχυρός εν γένει καταδυναστεύει του ανισχύρου, ο άδικος κατακυριεύει του δικαίου και βραβεύεται πολλάκις η κακία, καταδιώκεται δε και τιμωρείται η αρετή». «Τίποτε άλλο δεν τον εξευτελίζει τόσον τον άνθρωπο, τίποτε άλλο δεν τον καταφέρει εις την κατάστασιν των αλόγων ζώων, όσον η αδυναμία να ζη με τους ιδρώτας του προσώπου του, αλλά να προσμένη την τροφήν από των ομοίων του τους κόπους», γράφει ο Αδ. Κοραής, ενώ σε άλλο σημείο του πολύτομου έργου του σημειώνει: «Δεν είναι δίκαιο να ονομάσης έθνος πλούσιον, εις το οποίον ευρίσκονται πενήτηντα ή εκατόν άνθρωποι έχοντες τον πλούτον του Κροίσου και οι λοιποί να αποθνήσκουσι της πείνας. Ας σπουδάσωμεν [λοιπόν] να συντάξωμεν τοιαύτην πολιτείαν εις την οποίαν κανείς να μη πλουτίζεται άδικως». Σ' επιστολή του, τέλος, υπογραμμίζει τα λόγια που ήταν γραμμένα στο αμάξι που μετέφερε τα λείψανα του Βολταίρου από τη Βασιλίη: «Ο άνθρωπος έχει την εξουσίαν και το δικαίωμα να κολάζη τους τυράννους του».

Για τους πνευματικούς εκπροσώπους του «Νεοελληνικού Διαφωτισμού» (επαναλαμβάνουμε: ιδίως για όσους ασχολήθηκαν με τις επιστήμες και το νέο επιστημονικό πνεύμα), η έννοια λαός έχει ένα ευρύ, καθολικό χαρακτήρα, δημοκρατικού περιεχομένου. Περιλαμβάνει «όλον τον λαόν», όλους τους πολίτες που θεωρούνται ίσοι ανεξαρτήτως θρησκείας, γλώσσας είτε εθνότητας, στη βάση «των φυσικών δικαίων, τα οποία δεν έχει την άδειαν να τους τα αφαιρέση κανένας επί

της γης» (Ρήγας). Και γι' αυτό «όταν πάθη ένας τίποτες κακόν, εγγίζονται όλοι, όλον το έθνος αδικείται, όταν αδικήται ένας μόνον πολίτης». Συνεπεία αυτού «ο λαός μόνον», καταλήγει ο Ρήγας, «ημπορεί να προστάζη και όχι ένα μέρος ανθρώπων».

«Ποιοι αποτελούν τον λαό;» ρωτά ο Νεόφυτος Δούκας τον μαθητή του Ευφρ. Ποτέκα (το κείμενο που ακολουθεί σε μια προσπάθεια μεταγλωττισμού). «Οι πεντακόσιοι πλούσιοι που κυβερνούν τη χώρα με τη βία και την τυραννική ωμότητα ή το ένα εκατομμύριο αγρότες που καλλιεργούν τη γη και υφίστανται αφόρητα βάρη; Ποιοι, λοιπόν, αποτελούν το έθνος; Οι ολίγοι εκείνοι ή το παν πλήθος; Εγώ πιστεύω ότι το πλήθος. Ως εκ τούτου πρέπει και εσύ να συμφωνείς πως περισσότερα δικαιώματα έχουν οι πολλοί να εκδιώξουν τους ολίγους παρά οι ολίγοι τους πολλούς. Καθ' όσον μόνον αυτοί μπορούν να σώσουν το Έθνος και να εκλέξουν μεταξύ αυτών άλλους κυβερνήτες που να σέβονται περισσότερο τους νόμους και τη γη να μοιράσουν δίκαια και την κατάσταση να αλλάξουν προς το γενικό καλό. Η γη ανήκει στους πολλούς που δεν την ορίζουν». Και ο σοφός δάσκαλος συνεχίζει: «Τι νόμος μπορεί να είναι αυτός, που χωρίζει τους ανθρώπους σε δύο, σε καταπιεστές και καταπιεζομένους, σε δυνάστες και δυναστευομένους; Εάν η ισονομία», καταλήγει ο Νεόφυτος Δούκας, «δεν αποτελέσει τον ακρογωνιαίο λίθο της Πολιτείας τότε ολόκληρο το Οικοδόμημα, όντας σαθρό εκ θεμελίων, κινδυνεύει να καταρρεύσει στην παραμικρή πνοή του ανέμου».

Τη σαφή αντιδιαστολή μεταξύ των νόμων της φύσης, στους οποίους η υποταγή είναι υποχρεωτική, καταναγκαστική, πραγματοποιείται με τη βία, με αποτέλεσμα η φύση να μην είναι ελεύθερη αλλά εξαρτημένη από αυτούς τους νόμους και των νόμων της κοινωνίας, τους οποίους θεσπίζει ο αυτεξούσιος και ελεύθερος άνθρωπος (η ελευθερία του ανθρώπου αποτελεί νόμο απαραβάτο), γι' αυτό και η υποταγή στους νόμους αυτούς πρέπει να είναι ελεύθερη, συνειδητή και όχι βίαιη, κάνει ο παραγνωρισμένος και μέχρι σήμερα πρωτοπόρος δάσκαλος των επιστημών, συγγραφέας ενός τετράτομου έργου μαθηματικών κι ενός τρίτομου φυσικής φιλοσοφίας, Στέφανος Δούκας. Ενώ για τον Ρήγα, για να επανέλθουμε στον εθνομάρτυρα και συγγραφέα του γνωστού έργου *Φυσικής Απάνθισμα*, η κατοχύρωση της πολιτικής ελευθερίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης είναι συνεπακόλουθο της αναγνώρισης του δικαιώματος της αντίστασης για την προστασία αλλά και για την εφαρμογή του νόμου. «Κανένας δεν αντιστέκεται», γράφει ο Ρήγας, «όταν ηξέυρη πως θε να λάβη το δίκαιόν του με την συνδρομήν του νόμου». Όταν όμως «η Διοίκησις βιάζη, αθετή, καταφρονή τα δίκαια του λαού και δεν εισακούη τα παράπονά του, το να κάμη τότε ο λαός επανάστασιν, να αρπάξη τα άρματα για να τιμωρήση τους τυράννους του, είναι το πλέον ιερόν από όλα τα δικάια του και το πλέον απαραίτητον από όλα τα χρέη του».

Τα παραδείγματα που παραθέσαμε, και στα οποία συνειδητά επεκταθήκαμε για να μην αφήνουν καμία αμφιβολία ως προς την καθολικότητα των αντιλήψεων που εκφράζουν, δείχνουν πιστεύουμε, πέραν όλων των άλλων, ότι οι λόγιοι

της εποχής του «Νεοελληνικού Διαφωτισμού» και ιδιαίτερα όσοι από αυτούς ασχολήθηκαν με τις φυσικές-θετικές επιστήμες – τον τομέα εκείνο της γνώσης που μπορεί να μας δώσει, καλύτερα από κάθε άλλον, το βαθμό πνευματικής απελευθέρωσης του ανθρώπου, αποδέσμευσής του από τις διάφορες μεταφυσικές κατασκευές αποτελώντας ταυτόχρονα και το αντικειμενικό υπόβαθρο των κοινωνικών του πεποιθήσεων –, όσοι ασχολήθηκαν με την εκλαϊκευση του νέου επιστημονικού πνεύματος, δεν αποτελούσαν μια κλειστή εσωστρεφή ομάδα, αλλά ήταν ανοικτοί σε συζητήσεις και προβληματισμούς. Νιώθουν την ανάγκη, την υποχρέωση του αναγεννησιακού τύπου στοχαστή, που θεωρεί τη φύση όχι μόνον αντικείμενο μελέτης, αλλά και χώρο στον οποίο κινείται και δημιουργεί ο άνθρωπος – ο μικρόκοσμος αυτός που ζει μέσα στην απεραντοσύνη του Σύμπαντος –, να μιλήσουν, να εκφραστούν, να διατυπώσουν τη δική τους άποψη πάνω σε κάθε τι που έχει σχέση με τον άνθρωπο, με την κοινωνία. Ζουν την εποχή τους, εκφράζουν τη συνείδηση μιας γενιάς που αφυπνίζεται, και προσπαθούν, με τον προφορικό και το γραπτό λόγο, να επιδράσουν στην ανανέωση της κοινωνικής σκέψης. Γενικότερα μπορούμε, καταλήγοντας, να διατυπώσουμε την άποψη – στηριζόμενοι πάντα στα βιώσιμα εκείνα στοιχεία που η δυναμική της εξέλιξης κατά τον προεπαναστατικό αιώνα μας προσέφερε – ότι η κοινωνική σκέψη των προεπαναστατικών χρόνων στηρίχθηκε σε μια μορφή παιδείας, επιστημονικής στις βασικές της δομές, η οποία, κατά την ίδια αυτή περίοδο, αποτέλεσε κοινωνική μορφή πνευματικής και κοινωνικής αφύπνισης. Το νέο επιστημονικό πνεύμα γίνεται τώρα όπλο κοινωνικής συνείδησης, όπλο χειραφέτησης του ανθρώπου. Αρχίζει σιγά σιγά να κατακτά ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, να βγαίνει από τους στενούς κύκλους των (κάποιων) λογίων και να γίνεται πεδίο άσκησης κριτικού πνεύματος, ενός πνεύματος που ο αιώνας του Διαφωτισμού το θέλει, όπως ήδη τονίσαμε, κριτικό προς κάθε κατεύθυνση και όχι μόνο στον τομέα της επιστημονικής σκέψης και των επιστημονικών αναζητήσεων, αλλά, και κυρίως, στο χώρο του κοινωνικού προβληματισμού.

Henri Poincaré, 1991 Μολύβι και αφάνιστο